

O'ZBEK TILI ONOMASTIKASI: TOPONIMLAR DOIRASIDA TAHLIL

Toshtonova Muxlisa

University of Economics and Pedogogy

"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrası

assistent-o'qituvchi

toshtonovam@gmail.comMAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 21.05.2026

Revised: 22.05.2026

Accepted: 23.05.2026

KALIT SO'ZLAR:

onomastika,
toponimika, o'zbek tili,
geografik nomlar,
semantik tasnif,
lingvistik tahlil, tarixiy
qatlam, til va
madaniyat, toponimlar
tizimi

Ushbu maqolada o'zbek tili onomastikasi doirasida toponimlar tizimi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda geografik nomlarning lingvistik xususiyatlari, ularning semantik va struktur tasnifi hamda shakllanish omillari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, o'zbek toponimlarining tarixiy qatlamlari va turli til ta'sirida rivojlanishi yoritilgan. Maqola IMRAD talabi asosida tuzilgan bo'lib, unda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va tasniflash metodlaridan foydalanilgan. Olingan natijalar toponimlarning nafaqat til birligi, balki milliy madaniyat va tarixiy xotiraning muhim elementi ekanligini ko'rsatadi.

Kirish. Onomastika tilshunoslikning atoqli otlarni o'rganuvchi muhim sohalaridan biri bo'lib, unda insoniyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasi mujassamlashgan. Ayniqsa, toponimlar — geografik obyektlar nomlari — xalqning o'tmishi, turmush tarzi, tabiiy muhitga munosabati va tafakkur tarzini o'zida aks ettiruvchi muhim lingvistik birliklar hisoblanadi.

O'zbek tili onomastikasi tarkibida toponimlar alohida o'rin egallaydi. Markaziy Osiyo hududining qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biri ekanligi bu yerda shakllangan joy

nomlarining rang-barangligi va ko'p qatlamliligini belgilaydi. O'zbek toponimlari turkiy, fors-tojik, arab hamda boshqa tillar ta'sirida shakllanib, o'ziga xos tizim hosil qilgan.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — o'zbek tili onomastikasini toponimlar doirasida o'rganish, ularning lingvistik xususiyatlari, tasnifi va shakllanish omillarini tahlil qilishdan iborat. Shu bilan birga, toponimlarning zamonaviy jamiyatdagi o'рни va ahamiyati ham yoritiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot o'zbek tili onomastikasi doirasida toponimlarni kompleks o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda bir nechta zamonaviy lingvistik yondashuvlar uyg'un holda qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tavsifiy (deskriptiv), qiyosiy-tarixiy hamda tasniflash (klassifikatsiya) usullari tashkil etadi.

Avvalo, tavsifiy (deskriptiv) metod yordamida o'zbek toponimlarining umumiy lingvistik xususiyatlari tizimli ravishda bayon qilindi. Ushbu yondashuv orqali geografik nomlarning fonetik, leksik va grammatik jihatlari tahlil qilinib, ularning til tizimidagi o'рни va funksional xususiyatlari ochib berildi. Deskriptiv metod, ayniqsa, mavjud toponimik birliklarni qayd etish, ularni tartibga solish hamda umumiy qonuniyatlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Qiyosiy-tarixiy metod esa toponimlarning kelib chiqishi, tarixiy shakllanish jarayoni va rivojlanish bosqichlarini aniqlashda asosiy vosita sifatida qo'llanildi. Ushbu metod yordamida turli davrlarga oid joy nomlari o'zaro solishtirilib, ularning etimologik ildizlari hamda turli til qatlamlari (turkiy, fors-tojik, arab va boshqalar) ta'sirida yuzaga kelgan o'zgarishlari tahlil etildi. Natijada toponimlarning tarixiy qatlamlari va ularning ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog'liqligi aniqlashtirildi.

Bundan tashqari, tasniflash (klassifikatsiya) usuli asosida o'zbek toponimlari semantik va struktur jihatdan guruhlariga ajratildi. Semantik tasnifda toponimlarning ma'no asoslari — tabiiy-geografik belgilar, xo'jalik faoliyati, etnik birliklar, tarixiy shaxslar va boshqa omillar bilan bog'liqligi inobatga olindi. Struktur tasnifda esa toponimlarning sodda, qo'shma va murakkab shakllari ajratilib, ularning tuzilish modellari o'rganildi. Bu yondashuv toponimlar tizimini ilmiy jihatdan tartibga solish va ularning ichki qonuniyatlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik manbalardan keng foydalanildi. Xususan, o'zbek va xorijiy olimlarning onomastika hamda toponimika sohasidagi ilmiy ishlari, izohli va etimologik lug'atlar, geografik nomlar reyestrlari hamda elektron resurslar tahlil qilindi. Ushbu manbalar asosida olingan ma'lumotlar umumlashtirilib, tizimlashtirildi hamda ilmiy xulosalar chiqarishda qo'llanildi.

Shu tariqa, qo'llanilgan metodlar majmuasi o'zbek toponimlarini har tomonlama — lingvistik, tarixiy va madaniy jihatdan chuqur o'rganish imkonini yaratdi va tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida o'zbek tili toponimlari ko'p qirrali va murakkab tizim sifatida shakllangani hamda ularni turli lingvistik mezonlar asosida tavsiflash mumkinligi aniqlandi. Olingan ilmiy natijalar quyidagi asosiy jihatlar orqali ifodalanadi.

Birinchidan, o'zbek toponimlari semantik jihatdan rang-barang va ko'p qatlamli guruhlariga ajralishi kuzatildi. Ularning muhim qismi tabiiy-geografik xususiyatlarni ifodalovchi nomlardan iborat bo'lib, bunday toponimlar hududning relyefi, iqlimi, suv resurslari yoki o'simlik dunyosi bilan bevosita bog'liq holda shakllangan (masalan, Qiziltepa, Oqtosh, Soybo'yi, Qorako'l). Bu turdagi nomlar orqali xalqning tabiiy muhitni idrok etish darajasi va unga bergan bahosi aks etadi.

Shu bilan birga, antropogen omillar asosida yuzaga kelgan toponimlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Bunday nomlar inson faoliyati, xo'jalik yuritish shakllari, ijtimoiy hayot va turmush tarziga oid tushunchalarni o'zida mujassam etadi (Dehqonobod, Yangiqishloq, Paxtakor, Bog'iston). Ular jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiy faoliyat yo'nalishlari hamda aholi yashash madaniyati haqida muhim ma'lumot beradi.

Bundan tashqari, tarixiy shaxslar, qabila va urug' nomlari asosida shakllangan toponimlar ham alohida guruhni tashkil etadi. Bunday nomlar muayyan tarixiy voqealar, etnik jarayonlar va ijtimoiy tuzilma bilan bog'liq bo'lib, xalqning tarixiy xotirasini aks ettiradi (masalan, Amir Temur nomi bilan bog'liq joylar yoki qadimgi qabila nomlari asosidagi toponimlar). Shu jihatdan toponimlar tarixiy manba sifatida ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, toponimlarning shakllanishida turli til qatlamlarining o'zaro ta'siri yaqqol namoyon bo'lishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek toponimlarining asosiy qismi turkiy ildizlarga ega bo'lsa-da, ularning tarkibida fors-tojik va arab tillariga oid leksik elementlar ham keng uchraydi. Masalan, "-obod", "-iston", "-kent" kabi affiks va komponentlar fors-tojik tilining ta'sirini ko'rsatsa, ayrim diniy yoki madaniy tushunchalar bilan bog'liq nomlarda arab tilining izlari seziladi.

Mazkur holat Markaziy Osiyo hududining qadimdan turli xalqlar va madaniyatlar chorrahasi bo'lib kelgani bilan izohlanadi. Turli davrlarda yuz bergan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar natijasida toponimlar tarkibida ko'p tillilik unsurlari shakllangan. Bu esa o'zbek toponimikasining boyligi va tarixiy qatlamdorligini yanada yaqqolroq namoyon etadi.

Uchinchidan, struktur jihatdan o'zbek toponimlari turli shakllarda namoyon bo'lishi aniqlashtirildi. Xususan, sodda toponimlar bir komponentdan iborat bo'lib, odatda qisqa va

ixcham shaklda ifodalanadi (Chirchiq, Zarafshon). Qo'shma toponimlar esa ikki yoki undan ortiq leksik birliklarning birikishi natijasida hosil bo'ladi (Qo'qonqishloq, Toshkent, Yangiobod). Murakkab yoki birikma shaklidagi toponimlar esa grammatik jihatdan kengaygan bo'lib, ma'lum bir hududiy yoki ma'muriy birlikni aniqroq ifodalashga xizmat qiladi (O'rta Chirchiq tumani, Qashqadaryo viloyati).

Struktur tahlil shuni ko'rsatdiki, toponimlarning tuzilishi nafaqat tilning ichki qonuniyatlari, balki tarixiy taraqqiyot, ma'muriy boshqaruv tizimi va ijtimoiy ehtiyojlar bilan ham chambarchas bog'liq. Ayniqsa, zamonaviy davrda yangi toponimlarning yaratilishi yoki mavjud nomlarning o'zgarishi jarayonida murakkab va birikma shakllarining ulushi ortib borayotgani kuzatilmoqda.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari o'zbek toponimlari tizimi semantik, tarixiy va struktur jihatdan chuqur o'rganishga loyiq bo'lgan murakkab lingvistik hodisa ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Ular nafaqat til boyligini, balki xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi muhim manba sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek toponimlari faqatgina lingvistik birlik sifatida emas, balki ko'p qatlamli tarixiy va madaniy axborotni o'zida mujassam etgan muhim manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir geografik nom o'zida muayyan davrga oid ijtimoiy munosabatlar, tabiiy muhit xususiyatlari yoki tarixiy voqealar izlarini saqlab qolgan bo'lib, ular orqali xalqning o'tmishi, dunyoqarashi va yashash tarzi haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Shu jihatdan toponimlar "tilning tirik yodgorliklari" sifatida baholanishi mumkin.

Toponimlarning semantik va struktur tahlili ularning ko'p qatlamli tabiati mavjudligini tasdiqlaydi. Bu qatlamlilik o'zbek xalqining uzoq tarixiy taraqqiyot jarayoni, turli etnik va madaniy qatlamlar bilan aloqalari hamda hududiy o'zgarishlar natijasida shakllangan. Ayniqsa, turli davrlarda yuz bergan migratsiya jarayonlari, siyosiy tuzilmalar almashinuvi va iqtisodiy faoliyat yo'nalishlarining o'zgarishi joy nomlarida o'z aksini topgan. Shu sababli, toponimlarni o'rganish tarixiy jarayonlarni qayta tiklashda muhim yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy davrda toponimik tizimda ma'lum o'zgarishlar kuzatilayotgani ham e'tiborga loyiqdir. Ayrim joy nomlarining yangilanishi, tarixiy nomlarning qayta tiklanishi yoki ma'muriy-hududiy islohotlar natijasida yangi nomlarning paydo bo'lishi til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yana bir bor tasdiqlaydi. Bu jarayonlar ko'pincha milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosga qaytish va madaniy qadriyatlarni tiklash bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim hollarda

toponimlarning o'zgarishi ularning asl semantik mazmunini yo'qotish xavfini ham yuzaga keltiradi, bu esa ilmiy yondashuv zarurligini yanada oshiradi.

Hozirgi kunda toponimlarni o'rganish faqat tilshunoslik doirasida cheklanib qolmay, balki fanlararo tadqiqotlar obyekti sifatida ham keng ahamiyat kasb etmoqda. Tarix, geografiya, etnologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan integratsiyalashgan holda olib borilgan izlanishlar toponimlarning mohiyatini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, geografik muhitni o'rganishda joy nomlari hududning tabiiy sharoitlari haqida ma'lumot bersa, tarixiy tadqiqotlarda ular qadimgi aholi joylashuvi va ijtimoiy jarayonlarni aniqlashga yordam beradi.

Ayniqsa, globallashuv sharoitida milliy toponimik merosni asrab-avaylash va ilmiy asosda o'rganish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki toponimlar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy identifikatsiyasi va milliy o'zligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularni tizimli ravishda o'rganish, hujjatlashtirish va ilmiy muomalaga kiritish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan, o'zbek toponimikasini chuqur tadqiq etish, mavjud nomlarni ilmiy asosda izohlash va ularni kelajak avlodlarga yetkazish masalasi bugungi kunning dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili onomastikasi tizimida toponimlar alohida va muhim o'rin egallaydi hamda ular murakkab, ko'p qatlamli lingvistik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, toponimlarning shakllanish jarayoni tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy munosabatlar va til tizimining ichki qonuniyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu omillar ularning semantik va struktur xususiyatlarida yaqqol aks etadi.

O'zbek toponimlari tizimi o'zining rang-barangligi, tarixiy chuqurligi va ko'p tillilik elementlari bilan ajralib turadi. Ular tarkibida turkiy, fors-tojik va arab til qatlamlarining uyg'unlashuvi nafaqat til taraqqiyotini, balki hududning boy tarixiy-madaniy aloqalarini ham aks ettiradi. Shu jihatdan, toponimlar faqatgina nomlash vositasi bo'lib qolmay, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini mujassam etuvchi muhim manba sifatida namoyon bo'ladi.

Toponimlarni chuqur va tizimli o'rganish orqali nafaqat o'zbek tilining boyligi va imkoniyatlarini aniqlash, balki xalqning etnik shakllanish jarayonlari, tarixiy voqealari va madaniy merosi haqida ham muhim ilmiy xulosalarga kelish mumkin. Ayniqsa, joy nomlari orqali qadimgi yashash manzillari, xo'jalik faoliyati, tabiiy sharoit va ijtimoiy tuzilma haqida muhim ma'lumotlar tiklanadi.

Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda toponimik tizimda yuz berayotgan o'zgarishlar — yangi nomlarning paydo bo'lishi, tarixiy nomlarning tiklanishi yoki ayrim nomlarning o'zgarishi — bu sohani yanada chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Bu jarayonlarda ilmiy yondashuvni ta'minlash, toponimlarning asl ma'no va tarixiy asoslarini saqlab qolish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek toponimikasini izchil o'rganish, tizimlashtirish va ilmiy asosda tahlil qilish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy jihatdan — milliy merosni asrash, tarixiy xotirani tiklash va madaniy identifikatsiyani mustahkamlash uchun ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli, mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, yangi metodologik yondashuvlarni joriy etish hamda toponimlarni raqamli bazalarda tizimlashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E. O'zbek onomastikasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2010.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
3. G'ulomov A. Toponimika asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
4. Superanskaya A.V. Obshchaya onomastika. – Moskva: Nauka, 1973.
5. Nikonov V.A. Vvedeniye v toponimiku. – Moskva: Nauka, 1965.
6. Karimov I.A. va boshqalar. O'zbekiston geografik nomlari. – Toshkent, 2014.
7. Ziyonet elektron kutubxonasi: <https://library.ziyonet.uz>
8. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi materiallari.